

STEĆCI U BROTNJICAMA

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

UVODNE NAPOMENE

Srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici, takozvani stećci, uglavnom su poznati kao bosanskohercegovački spomenici. Međutim, oni se ne nalaze samo na današnjem teritoriju Narodne republike Bosne i Hercegovine nego se prostiru i na graničnim područjima narodnih republika Hrvatske, Crne Gore i Srbije. Ta područja izvan Bosne i Hercegovine nisu tako malena. U Hrvatskoj se najviše nekropola sa stećcima nalazi u Primorju, u Imotskoj Krajini, području oko Makarske, na Pelješcu i njegovoj kopnenoj pozadini i u užoj i široj okolici Dubrovnika, a najviše u Župi i Konavlima. Crnogorski stećci zahvataju okolicu Nikšića, zatim Pivu, nešto Sandžaka i okolice Kolašina prema Durmitoru. U Srpskom Podrinju sve do Užica, Čačka i Valjeva nađeni su stećci.

O stećcima Bosne i Hercegovine, a naročito o onima iz susjednih krajeva, na žalost, još nemamo potpunih podataka jer su oni samo djelomično evidentirani i proučeni. Poduhvati sistematskog evidentiranja i proučavanja koji su izvršeni poslije 1945. godine od velike su koristi. Takve bi akcije trebalo nastaviti i što prije privesti kraju kako bismo mogli imati kompletnu građu iz svih krajeva koja bi nam omogućila naučnu sintezu o toj našoj originalnoj kulturnoj i umjetničkoj pojavi srednjega vijeka.

Proučavajući stećke u Hercegovini, osjetio sam potrebu da što prije upoznam osobine stećaka u Primorju, posebno onih u dubrovačkoj okolini. Zahvaljujući pomoći dubrovačkih konzervatora Lukše Beritića i Đina Sukna, imao sam priliku da u jesen 1959. godine posjetim većinu nekropola stećaka u Župi i Konavlima. Prva i najsnažnija moja impresija o stećcima toga kraja odnosi se na njihovo žalosno stanje. Vrlo je mnogo stećaka pomicano, zatim namjerno oštećivano, a neki su već sasvim uništeni. Vidio sam stećke koji su upotrijebljeni za zidove njiva i dvorišta, za novije nadgrobne spomenike, za gradnju kuća i cesta itd. Da ne bi sasvim stradalo i ono što je još preostalo do danas, nužno je požuriti akcije evidentiranja postojećeg fonda. Inače, koliko sam iz ovoga letimičnog uvida mogao zapaziti, osnovne likovne osobine stećaka dubrovačke okolice vrlo su slične osobinama stećaka Hercegovine.

Prilikom pregleda nekropola stećaka u Konavlima posebno sam posjetio selo Brotnjice gdje se nalazi nekropola s poznatim bogato ukra-

šenim stećkom o kojemu je krajem prošloga vijeka pisao dubrovački gimnazijski profesor Luka Zore.¹ Nekropola ima dosta veliku vrijednost, pa podatke koje sam o njoj prikupio i sredio zajedno sa svojim opažanjima donosim u ovome članku.

NEKOLIKO OPŠTIH PODATAKA O STEĆCIMA BROTNJICA

Brotnjice su selo u krajnjem sjeverozapadnom kršetivom predjelu Konavala, u podnožju Bajkova Brda (kota 750 m), oko 6 km zračne linije istočno i nešto sjeveroistočno od Cavtata. Do Brotnjica se obično dolazi od Oboda, seoca iznad Cavtata, pješačkim seoskim putem preko Rajčevića. Drugi sličan put vodi također od Oboda preko Bilića i Vlahutina. Tim putovima se može stići do Brotnjica za otprilike 2 sata. Nešto lakši put je željeznicom. Kada se iz Cavtata krene putničkim vozom, prema Mostaru, potrebno je izaći na stajalištu Vojski Do. Ako se pak iz Dubrovnika putuje, potrebno je u Uskoplju presjesti u voz koji iz Mostara ide prema Herceg-Novom, a onda izaći na stajalištu Vojski Do. Odatle se za 20 do 30 minuta pješaćenja dosta dobrim seoskim putem prema sjeverozapadu stigne u Brotnjice.

Malo prije samoga sela, oko 400 m daleko od prvih kuća, pokraj puta, s njegove lijeve strane kada se prilazi selu, nalazi se nekropola s ukupno 32 stećka. U odnosu na osnovne oblike tu je ovakvo brojno stanje: 1 sljemenjak, 22 sanduka i 9 ploča. Neki spomenici su djelomično utonuli u zemlju, pa im nije bilo moguće izmjeriti pravu visinu. Otuda postoji mogućnost da neki stećak koji je evidentiran kao ploča možda ima oblik sanduka.

Stećci te nekropole orijentirani su u pravcu istok-zapad, osim nekoliko komada koji nisu »in situ«. Spomenici su postavljeni u manje nizove u pravcu sjever-jug. Nekropola se, inače, proteže od istoka prema zapadu. Između nizova i samih stećaka ima praznih površina na kojima su, po svoj prilici, nekada također bili stećci koji su kasnije pomicali i upotrebljavani za ograde, za novije nadgrobne spomenike, a možda i u druge svrhe. Pretpostavljam, dakle, da je ta nekropola ranije bila brojnija.

Spomenici te nekropole dobro su klesani, samo su neki danas djelomično oštećeni, a neki prevrnuti ili samo nagnuti i u zemlju utonuli. Njihove su dimenzije uobičajene. Dva-tri manja primjerka mislim da pripadaju pokopanoj djeci. Nekoliko sanduka su visoki i prema dolje nešto suženi.

Na nekim mjestima, između stećaka i pokraj njih, primjećuju se grobovi koji su samo običnim sitnijim kamenjem oivičeni.

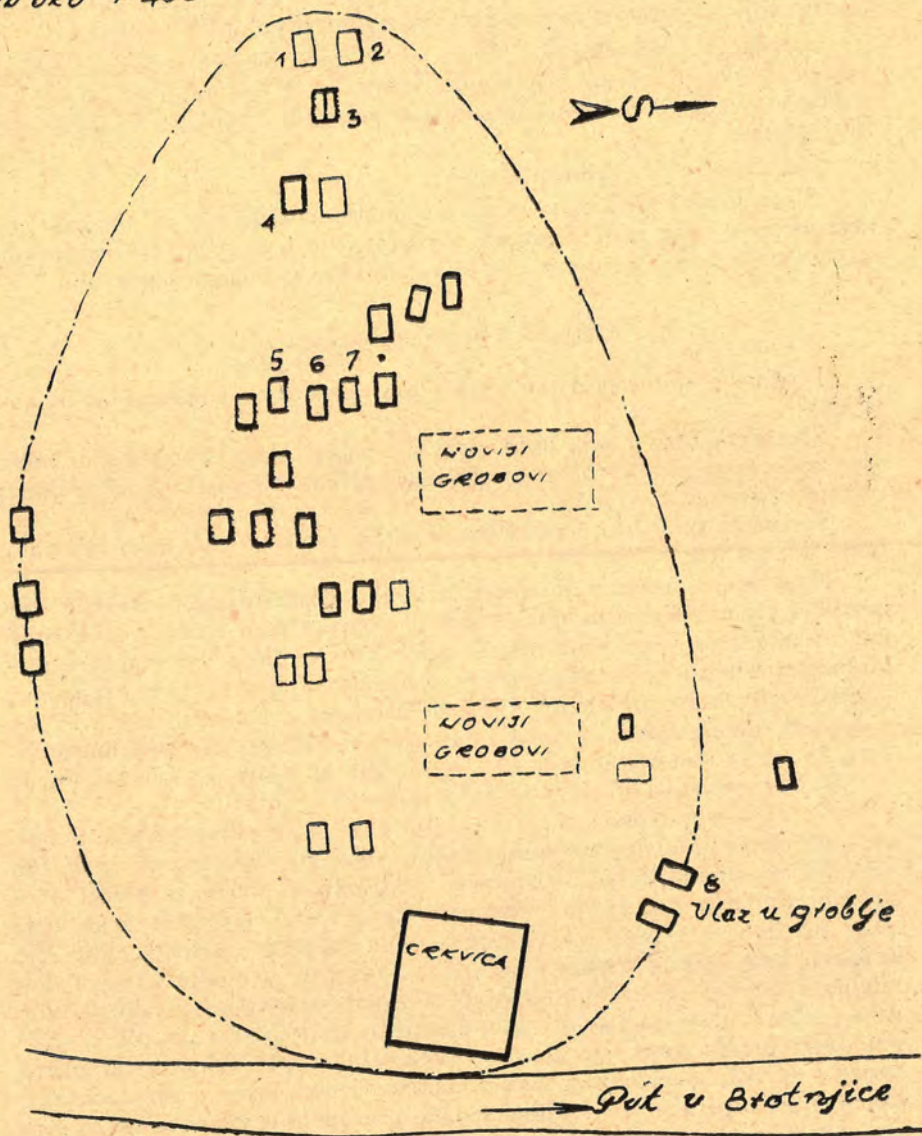
Na nekoliko mjesta, pretežno sa sjeverne i sjeveroistočne strane nekropole, vršeno je kasnije ukopavanje, a tu se i danas sahranjuju neke porodice iz Brotnjica.

U kranjem istočnom dijelu nekropole, sasvim blizu puta, sazidana je u novije vrijeme jednostavna grobna crkvice sa zvonikom »na preslicu«

¹ **Luko Zore**, Bosanski grobovi, Program c. k. Velikog gimnazija u Dubrovniku za škol. god. 1880-81, Dubrovnik 1881, 1-20.

SKICA NEKROPOLE
BROTNJICE

SKICA U OMJERU
OD OKO 1:400

Sl. 1. Plan nekropole u Brotnjicama

koja je posvećena sv. Luki. Nije poznato da li je na istom mjestu i ranije bila crkva.

Sve je to, kako stećci i kamenjem oivičeni grobovi, tako i najnoviji grobovi i crkvice, ograđeno suhozidom. Blizu crkvice, na sjeveroistočnoj strani nekropole, postavljena su željezna vrata koja su uglavljena u dva lijepo klesana stećka koji su uzeti iz nekropole. U zidu s južne strane vide se tri stećka, a u zidu izvan nekropole (s druge strane puta) jedan stećak koji su također pomaknuti sa svojih prvobitnih mjesta.

Istočno od nekropole, s druge strane puta, izdižu se terase nekada bujnih ali danas sasvim zapuštenih vinograda. U pozadini tih vinograda izdiže se oveća glavica koja je po svom položaju i obliku vrlo slična ilirskoj gradini.

Prilaže se skica nekropole.

Slika broj 1 prikazuje pogled s jugoistočne strane na zapadni dio nekropole, a slika broj 2 pogled s jugozapada na istočni dio nekropole, sa crkvicom, zatim terasama bivših vinograda i glavicom u pozadini.

OPIS POJEDINIH SPOMENIKA

Pružam osnovne podatke o važnijim, prvenstveno ukrašenim spomenicima:

Spomenik broj 1 ima oblik pravilne deblje ploče. U zapadnoj polovini vodoravne strane nalazi se plastično prikazana rozeta koja je danas znatno oštećena.

Spomenik broj 2 je lijepo klesana ploča, po svemu slična prethodnoj, samo bez ukrasa.

Kao broj 3 označen je stećak u obliku dosta uskog a visokog sljemenjaka s podnožjem (monolit), koji je dobro klesan i očuvan. Okrnjen mu je samo jugoistočni brid, odmah ispod krovne plohe. Spomenik je prema postolju nešto užji, a hrbat krova se neznatno povija prema krajevima. Njegove dimenzije su: dužina 135 cm, širina 47 cm u gornjem, a 37 cm u donjem dijelu, visina do vrha zabata iznosi 128 cm. Postolje mu je visoko 25 cm, a vodoravno izlazi na sve strane po 12 do 15 cm. (sl. br. 3).

Taj je spomenik ukrašen sa svih uspravnih strana.

Na zapadnoj čeonj strani uz dvije kose ivice zabata pruža se bordura od dviju paralelno urezanih linija i kosih paralela unutar ovih. Od vrha zabata prema dolje, zauzimajući tako oko $\frac{1}{3}$ visine te plohe, dvostrukim linijama urezan je stilizovani krst. Donji uspravni krak toga krsta pri dnu se najprije okruglasto a onda račvasto proširuje. Poprečni krakovi, kao i gornji uspravni krak završavaju se u obliku krstova. Paralelno s donjim uspravnim krakom, a ispod vodoravnih krakova, urezane su četiri linije koje se pri dnu, unutarnje dvije prema unutra, a vanjske dvije prema vani, stepenasto završavaju, a pri vrhu imaju manje dodatke u vidu nepravilnih četverouglova. Ispod krsta i tih dodataka, zauzimajući otprilike $\frac{1}{3}$ te plohe stećka, urezan je u starobosanskoj ćirilici, u tzv. »bosančici«, natpis u osam redova koji u transkripciji izgleda ovako:

† SE PIŠ RATKO UTJEŠNOK
UNUK' DRU(K)A LJUBOEV(C)A
SINOVC' RAD'GJA (N) LUBOEV(C)

Niže natpisa plitko-plastično prikazan je muškarac koji jaše na konju. Jednom rukom drži uzde, a u drugoj, u visini ramena, pticu. Konj je u pokretu i kao da se malo propinje. Očito je to prikaz lovca koji sa sokolom ide u lov. (sl. br. 4)

Na istočnoj čeonj strani, odozgor prema dolje, najprije je prikazan polumjesec, a onda nešto niže kružni vijenac sa šesterolisnom rozetom ili zvijezdom unutar toga. Ispod tih motiva, sredinom plohe, prikazana je žena koja na glavi drži neku veliku, gore širu posudu koju pridržava visoko izdignutim rukama, koje su od lakata prema prstima nerazmjerno dugačke tako da se čini kao da su joj ruke nečim produžene da bi mogle da dohvate gornji obod posude. Haljina se od pojasa dolje širi. Ona je, inače, dosta kratka. Ispod nje se ne vide noge. Odmah niže te ljudske figure proteže se obična vodoravna vrpca, a ispod nje je isklesana scena s konjanikom, konjem i sokolom, slična onoj na suprotnoj strani, s tom razlikom što je ovdje konj pognuo glavu i što konjanik ne jaše niti se vidi dolje od pojasa. Svi su motivi te plohe dosta plastični. (sl. br. 5)

I na sjevernoj bočnoj strani imamo više motiva. Ispod krovne plohe urezane su dvije vodoravne paralelne linije, poput friza. Ispod toga se nalazi red od 9 ljudskih figura koje se drže rukama uzdignutim do iznad ramena. Sve su to muškarci, što se vidi po kratkim haljecima koji se od uskog pasa šire do koljena. Takve haljetke kod muškaraca vidimo i na stećcima u Hercegovini. Noge su sasvim uspravne i sastavljene. Figure koje se nalaze na jednom i drugom kraju svoje slobodne ruke povile su na bokove. To je predstava igranja u kolu. Ispod predstave kola slijedi niz od 6 ptica, okrenutih u jednu, zapadnu stranu. Tu je najprije prikazana manja, a zatim veća, i tako redom, opet manja, a zatim veća ptica. Posljednja veća ptica ima raširena krila, kao da hoće da poleti, ili kao da upravo slijeće na zemlju. Idući niz figura odnosi se opet na kolo od 9 ljudskih figura. Po njihovoj odjeći vidi se da su to žene. One su utegnute u pasu, a prema dolje su im dugačke haljine koje se šire i sežu sve do dna tako da im se noge uopšte ne vide. I ovdje su se krajnje figure jednom rukom podbočile. Inače se drže rukama koje nisu toliko uzdignute kao kod prvog kola, nego čine jednu vodoravnu liniju u visini ramena. I prvo i drugo kolo je od niza ptica odvojeno uskom plastičnom vrpcom. U površini ispod tih scena pa sve do postolja stećka prikazane su tri životinjske figure s dugačkim vratovima, visoko uzdignutim glavama i kusatim repovima. Prva životinja ima dugačke razgranate rogove. Po svemu se vidi da je prva životinja jelen, a druge dvije da su košute. Sve su tri životinje okrenute u istome pravcu, k zapadu kao i ptice. Svi su motivi te plohe plitko-plastično predstavljeni. (sl. br. 6).

Na suprotnoj bočnoj strani, tj. na južnoj, u gornjoj polovini, odmah ispod dviju paralelnih linija, imamo jedinstveno prikazanu scenu s fantastičnim životinjskim figurama. U sredini je veća ptica s vrlo raširenim krilima, koja stoji na životinjici s povijenom glavom, sličnoj jaretu ili zecu.

Istočno od toga predstavljena je neka fantastična životinja otvorenih rala i isplaženog jezika, najprije debljeg, a onda sve tanjeg, dugačkog tijela koje se završava cik-cak povijenim repom, bez nogu i krila. Ona naliči na zmaja. Iznad toga je četveronožna životinja s dosta dugačkim naprijed ispruženim nogama, glavom koja je povijena dolje i unutra i repom koji je gore izdignut a onda povijen naprijed pa nazad u obliku osmice. Da nema tako dugačak i zavijen rep ta životinja bi najviše podsjećala na konja. Iznad trupa te životinje vidi se šesterolisna rozeta, odnosno zvijska u kružnom vijencu. U drugoj polovini plohe pri dnu se nalaze dvije četveronožne životinje. Veća životinja je u normalnom položaju, a manja se ispred nje propela na svoje zadnje noge. Obadvije su kusastih repova. Čini se je to predstava srne i laneta ili koze i jareta. U preostaloj površini iznad toga kao i iznad ptice s raširenim krilima nalazi se neka fantastična životinja. Glava joj je povelika, a iz otvorenih usta izlazi jezik. Na glavi su joj neobične uši koje podsjećaju i na krunu. Trup joj je zdepast, a pozadi se produžuje i završava slično repu ptice. Prema dolje od sredine trupa kao da su dvije uspravne i dugačke noge, slično nogama neke ptičurine. Ta je predstava, zbog djelovanja atmosferilija, postala slabo vidljiva tako da se danas ne može baš tačno rekonstruirati. Ispod čitave kompozicije vodoravno se proteže obična tanka vrpca. Ispod te vrpce teče niz ženskih ljudskih figura obučenih u dugačke haljine koje se od pasa dolje šire i pri dnu koso završavaju. Noge se vide. Takve haljine imamo i na stećcima Hercegovine. Žene se drže rukama koje su izdignute do visine ramena. Kranje dvije su podbočile svoje slobodne ruke. To je predstava kola s ukupno 10 ženskih figura. Ispod toga kola je opet položena obična vrpca, a ispod nje nalaze se tri životinjske četveronožne figure okrenute prema istoku. Naprijed je jelen sa stilizovanim rogovima, povijenim prema dolje, a iza njega su dvije košute. Životinje su u pokretu i drže se vrlo dostojanstveno. Motivi te strane su plitko-plastični. (sl. br. 7)

Spomenik broj 4 je visoki, prema dolje nešto uži sanduk koji je savim prevaljen, odnosno prevrnut tako da mu je ranija donja sada postala gornja strana. Na sada vidljivim stranama nema ukrasa.

Brojem 5 obilježen je dobro klesan sanduk prosječnih dimenzija koji na vodoravnoj strani ima urezan običan krst.

Broj 6 je spomenik u obliku većeg visokog sanduka, dužine 195, širine 90 i visine 55 cm, dobre obrade i očuvanosti koji na vodoravnoj strani ima dosta plastično predstavljen veći motiv šesterolisne rozete u kružnom vijencu.

Broj 7 je spomenik također u obliku visokog sanduka, dužine 170, širine 72 i visine 56 cm koji na vodoravnoj strani ima plastično predstavljen motiv polumjeseca, a onda i šesterolisne rozete u kružnom vijencu.

Spomenik broj 8 ima oblik dobro klesanog sanduka prosječnih dimenzija koji na vodoravnoj strani ima urezanu figuru žene. Žena je obučena u dugačku haljinu koja se od pasa prema dolje širi i spušta do zemlje. Obadvije ruke su joj savijene na bokove. Taj je spomenik upotrijebljen kao dovratnik, te je u njega uglavljena jedna strana željeznih vrata kroz koja se ulazi u sadašnje groblje (sl. br. 8)

RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Iz prednjeg opisa vidi se da na preostala 32 stećka u Brotnjicama ima ukupno 6 spomenika s reljefnim motivima ili 19⁰%, što u upoređenju s dosada evidentiranim nekropolama i područjima znači dosta veliki procenat.

Ako pogledamo repertoar motiva koji su iskorišteni na reljefima naših spomenika, vidjećemo da je on prilično velik i raznovrstan. Najbrojnije su figuralne predstave. Tu je ukupno 56 što ljudskih, što živopisnih figura, datih u 9 scena ili u pojedinačnim figurama. Od ljudskih figura dominiraju žene, a od životinjskih ptice. Od ostalih motiva imamo 5 rozeta, odnosno zvijezda od kojih su 4 u kružnim vijencima, zatim 2 polumjeseca i 2 krsta od kojih je 1 stilizovan. Ako obične vrpce imaju zadatak da razdijele površine, onda bi u čisto dekorativne motive mogli ubrojati samo 3 bordure. Povijenih linija (loza) sa trolistovima, tordiranih vrpca (užeta) i drugih dekorativnih motiva, kako vidimo, ovdje nema. Polumjeseci, zvijezde i kružni vijenci sa zvijezdama mislim da su uglavnom znak preostalog obožavanja sunca i mjeseca još iz slavenskog prekršćanskog perioda, možda nešto pomiješanog s utjecajima kršćanskog, zatim Mitrasova i Manijevskog odnosno neomanihejskog kulta koji su u svoje vrijeme bili dosta jaki u Bosni i Hercegovini.

Prema tome, karakter reljefnog repertoara stećaka u Brotnjicama pretežno je simboličan.

Zadržimo se na pojedinim motivima :

Stilizovani krst

Mislim da stilizovani krst i ostali motivi uz njega, na zapadnoj čenoj strani sljemenjaka, nemaju dekorativan nego simboličan karakter. Zore kaže da je taj krst »istočni« (pod tim misli grčki), a ostali motivi ga najviše podsjećaju na dvije, odnosno četiri svijeće koje gore.² Po tome što krst ima približno jednako dugačke krakove mogao bi biti zaista grčki, ali po tome što mu se gornja tri kraka završavaju krstićima podsjećaju na latinske krstove koje više susrećemo na Zapadu. Donji uspravni krak ovoga krsta podsjećaju na golgotu. Krstovi sa kuglom pri dnu nosili su se na crkvenim zastavama. U ovome momentu teško je strogo klasificirati ovaj krst, tj. tvrditi da li se radi o grčkom ili latinskom krstu. Međutim, ako ga promatramo zajedno s ostalim urezanim motivima koji bez sumnje idu nekako zajedno onda mi se čini da sve skupa predstavlja arhitekturu, i to naprijed dva tornja, a nešto iza njih krst na zabatu zgrade, pa bih rekao da se, prije svega, ovdje radi o predstavi romaničke bazilike.

Konj i konjanik sa sokolom

Klesanjem motiva konjanika na konju, sa sokolom u ruci, mislim da se željelo podsjetiti da je pokojnik bio ugledna ličnost jer je lov uopšte, a pogotovu sa sokolima, bio privilegija najuglednijih, što je i Zore dobro

² Luko Zore. nav. dj., 10.

istakao. Konj i soko su uvijek pripadali najbogatijim i najuglednijim. O tome često govori i naša narodna pjesma. Sve do prije tridesetak godina bilo je u Bosni begovskih porodica koje su još gajile sokolove za lov.³ Nego, motiv konja i konjanika sa sokolom, na suprotnoj čeonj strani ovoga spomenika (sl. 5), zato što je tu konj sasvim oborio glavu vjerovatno znači žalost toga konjanika, također uglednog čovjeka, možda brata ili nekoga bliskog iz roda i konja za gospodarom. I u našim narodnim pjesmama ima primjera kako konj žali svoga gospodara. Tako u pjesmi Smrt Kraljevića Marka imamo ove stihove:

»Poče njemu Šarac posrtati,
Posrtati i suze roniti . . .«⁴

Još vjerovatnije je da se ovdje radi o sluzi i gospodarevu konju zato što ovaj ne jaše na konju, nego stoji pokraj konja. Da se konj bez gospodara, u znak žalosti, upotrebljavao kao motiv na stećcima, vidimo na jednome stećku nekropole Grovišta kod Širokog Brijega⁵ kao i na jednome stećku u Gornjem Hrasnu.⁶

Žena s košem na glavi

Vrlo je teško objasniti jedinstvenu pojavu motiva žene s velikim predmetom više glave, koji se nalazi na istočnoj čeonj strani sljemenjaka (sl. br. 5). Zore je iznio dvije mogućnosti za tumačenje te pojave: da žena na košu drži narodni grb (kotač i polumjesec), ili da kao udovica pokojnika pridržava crnu maramu na glavi.⁷ Međutim, Marko Veگو je, govoreći o stećcima oko Ljubuškog, uzgred izložio svoje mišljenje o objašnjenju toga motiva. Njega to najviše podsjeća na ženu koja u korpi na glavi nosi jelo za gozbu na grobu.⁸ Meni se čini da Vegino mišljenje ima mnogo više osnova nego Zoreovo.

Kolo

Pojava kola (ples) na stećcima još je nerazjašnjena. Prije svega, nije još jasno da li se ovdje radi o običnoj, veseloj igri, ili i plesu kojim se izražava tuga, bol, odnosno da li je to ostatak poganskog kulta.

Opisujući te scene, Zore, između ostaloga, navodi da se u gornjem kolu na sjevernoj bočnoj strani »muškići jedan drugoga drže za ramena i da idu s desne na lijevu«, a za donje kolo kaže da je to »opet red od devetero muškića« koji su okrenuti ulijevo.⁹

Nužno je najprije da ispravimo pogrešno Zoreovo opisivanje. Dok je pogodio da se u prvome kolu radi o muškarcima, sasvim je pogriješio

³ Kosta Hörmann, Lov sa sokolima, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo II (1890), 228-233; Vejsil Čurčić, Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1936.

⁴ Vuk Stefanović Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. II Beograd 1953, 426.

⁵ Dr. A. Benac, Široki Brijeg, Sarajevo 1952, 45, sl. 22b.

⁶ Š. Bešlić, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII (u štampi).

⁷ Luko Zore, nav. dj., 16-17.

⁸ M. Veگو, Ljubuški, Sarajevo 1954, 42.

⁹ Luko Zore, nav. dj., 11-12.

kada je tvrdio da su i u drugom kolu muškarci. Po dugačkim haljinama figura u donjem kolu odmah se vidi da se radi o ženama. Po položaju i držanju figura i jednog i drugog kola ne može se tvrditi da kola kreću ulijevo. U donjem kolu se noge uopšte ne vide da bismo po položaju stopala ili obuće mogli nešto o pravcu kretanja kola reći (na Zoreovu crtežu pokazane su i noge), a kod gornjeg kola se samo kod nekih figura primjećuje obuća koja je, međutim, okrenuta u obje strane, kao da se figura uopšte ne kreće nego da stoji. Po držanju krajnjih figura također se o tome ne može ništa reći. Figure su sve date na jednak način — isti uspravni i ukočeni položaj, ista visina, isti razmak između figura, isti položaj ruku itd. Okolnost da su ptice i jeleni, odnosno košute, koji su prikazani na istoj strani spomenika, okrenuti na jednu, tj. na zapadnu stranu, nije nikako dovoljan razlog da bismo mogli tvrditi da su i kola okrenuta na tu stranu, odnosno da ona idu ulijevo (ako se pretpostavi da su figure licem okrenute nama). Međutim, za treće kolo koje se nalazi na suprotnoj bočnoj strani sljemenjaka (sl. br. 7) za koje je Zore dobro rekao da se radi o ženama, a ništa nije tvrdio o pravcu kretanja, može se sigurno odrediti pravac kretanja. Na priloženoj fotografiji vidi se kako su haljine žena pri dnu zakošene, tj. one su s jedne strane kraće, a s druge duže. Kraća strana je sprijeda, da se može slobodno hodati, a ona duža, koja doseže sve do dna, sa zadnje je strane, kako je to i bio običaj kod pravljenja haljina. I danas kod narodnih seoskih haljina koje su također dugačke prednja strana se zadigne i zadjene za pojas. Zbog tako krojenih haljina razumljivo je što se noge žena u ovome kolu vide. (kod Zorea pogrešno su nacrtane haljine koje padaju do dna i vodoravno se završavaju, te ispod njih nema nikakvih nogu). Iako se ni na našoj fotografiji ne vide stopala, s obzirom na naprijed izloženo, mislim da nema sumnje, da to kolo kreće ulijevo.

Objašnjavajući pojavu i značenje kola na tome stećku, Zore je izrazio mišljenje da se radi o žalobnom kolu kao slavenskom narodnom običaju koji se skoro do naših dana održao u vidu »mrtvačkog kola«, u okviru pogrebnog ceremonijala, tzv. »karmine« i »sedmine«.¹⁰

U vezi s pojavom motiva kola na stećcima potrebno je da se prethodno rasprave neka pitanja. Smatram da je nužno najprije odgovoriti na pitanje, da li postoji razlika u pravcu kretanja između običnog i žalobnog kola, pa ako postoji, onda koje je pravo a koje naopako kretanje, tj. šta je kretanje kola »naoposun«, a šta obratno od toga? Takva pitanja se opravdano postavljaju jer je očito neslaganje kod naučnih radnika koji su na tu temu nešto pisali.

Zore je mišljenja da se žalobna kola ne kreću kao obična, nego naopako. Za njega se obično kolo kreće udesno, a žalobno ulijevo. Budući da on kola na stećcima tretira kao žalobna, to se ona, po njemu, kreću ulijevo, tj. u svoju lijevu stranu. Pri tome on uzima da su figure u kolu okrenute od stečka ka gledaocima.¹¹

¹⁰ L. Zore, nav. dj., 11.

¹¹ Isto tamo.

Pišući o stećcima, Franjo Radić, između ostaloga, kaže: »... Kolo što se naopako igra pri samrtnijem obredima, starodrevan je običaj našega naroda...«¹²

Proučavajući narodne igre na Kupresu, u Bosni, Jelena Dopuđa je našla tragove posmrtnih kola, koja su se kretala obratno od običnih kola.¹³ Dopuđa navodi i neke druge naučne radnike koji su to isto utvrdili.

U našim narodnim pjesmama i poslovicama ima više dokaza da se kola kojima se izražava žalost i tuga kreću naopako. Zore, a kasnije i Dopuđa, citiraju stihove narodne pjesme Ženidba Milića barjaktara:

»Dok dođoše kićeni svatovi,
dotle s' Milić mrtav naležao.
Kad to vid'li kićeni svatovi
naopako koplja okrenuše,
naopako kolo povedoše,
žalostivu pjesmu zapjevaše.«¹⁴

U nedavno izašloj studiji o igranju, sviranju i pjevanju u našim narodnim pjesmama Branislav Krstić kaže: »Desi li se za vreme veselja kakva nesreća, onda se u narodnoj pesmi kolo okrene naopako, a pesma »na bugarku«. U vezi s tim, Krstić navodi nekoliko takvih primjera u narodnim pjesmama.¹⁵ »Na bugarku« znači obratno od vesele pjesme, tužno pjevanje. Iz toga se vidi da u nesretnim, žalosnim slučajevima ne samo da se igra nego se i pjeva »naopako«.

I dok nam se čini da nema sumnje da se posmrtno i uopšte žalobno kolo kod naših naroda vodi obratnim pravcem od uobičajenog i omiljenog veselog kola, dotle ne postoji jasan ni jedinstven stav u tretiranju običnog i naopakog kretanja kola.

Stav Zorea smo naprijed naveli.

O predstavi kola na stećcima dosada je jedino posebno pisao Drago Vidović. U toj svojoj kratkoj studiji on ništa ne kaže o postojanju pitanja pravca kretanja žalobnog kola, pa se o tome i ne izjašnjava. Vidović misli da mi još nemamo dovoljno materijala da bismo mogli tvrditi kakva kola su predstavljena na stećcima, ali ipak naginje Zoreovu mišljenju da se radi o kulturnom, tj. žalobnom kolu i da ono kao takvo kreće ulijevo.¹⁶

Za razliku od tih ističem mišljenje muzikologa Cvjetka Rihtmana koji se bavio sakupljanjem naučne građe s Kupresa. Ne navodeći da postoji spor o tom pitanju, Rihtman smatra da se obično, veselo kolo, kreće

¹² F. Radić, Spomenici, Bosanska vila III (1888), br. 7, str. 107.

¹³ J. Dopuđa, Narodne igre sa Kupreškog Polja, Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu II (1953), 165 i 167.

¹⁴ L. Zore, nav. dj., 11; J. Dopuđa, nav. dj., 164; Vuk Stefanović Karadžić, Srpske narodne pjesme, knj. III. (1954), 529.

¹⁵ B. Krstić, Igranje, sviranje i pevanje u narodnim pesmama Južnih Slovena, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, XIX (1956), 189 i nap. 7 na str. 200.

¹⁶ D. Vidović, Predstave kola na stećcima i njihovo značenje, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1954, 275-278.

ulijevo, tj »naoposun«, umjesto udesno. U vezi s tim, on uzima kola na stećcima Kupresa kao žalostiva koja se kreću udesno.¹⁷

Ovdje smo došli do termina »naoposun«, pa bi trebalo najprije s njegovim pojmom biti načistu.

Prema Ivekoviću i Brozu, kao i prema Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika JAZU, »naoposun« je isto što i »naoposlen«, a to znači u pravcu sunčeve putanje, po suncu od istoka ka zapadu, u smislu kretanja unapredak, u dobri čas, sretno itd.¹⁸ Po Vuku, »naoposlen« i »naoposlom« znači po suncu, od istoka — zapadu.¹⁹

U Bosni se čuje termin »naoposlen« i »naoposun« za pravac kretanja kola ili neke igre po suncu, tj. u smislu pravilnog a ne naopakog kretanja.²⁰

Vatroslav Jagić je, međutim, sasvim drugačije shvatio pojam »naoposun«. Po njemu to nije po suncu, niti uopšte nešto što znači pravilno i pravo kretanje, nego baš obratno od toga — inversum, naprotiv, obrnuto, naopako.²¹

I Solovjeva je interesovalo značenje toga termina. On to objašnjava ruskim terminom »posolon« koji znači pravac kretanja od desna na lijevo, kao kod crkvenih obreda, litija, zatim vjenčanja i sl.²²

Najopširnije je o tome pisao Marijan Stojković. On je istakao Jagićevo kao u osnovi pogrešno mišljenje, a zatim je nastojao da pobije Solovjevo mišljenje, koristeći se pri tome, pored svojih, i rezultatima istraživanjima nekih drugih naučnih radnika. Po njemu je »naoposun« kretanje po suncu, pravilno, tj. s lijeva na desno. Za takav zaključak Stojković obavezno pretpostavlja da je objekat oko koga se krećemo uvijek s naše desne strane. Pri tome on uzima više primjera iz crkvenog ceremonijala, a onda i iz običaja i svakodnevnog života naših naroda — ophođenje, pričesćivanje, čitanje, pisanje i slično. Istina, on kaže da takvi običaji, naročito crkveni, nisu svuda dosljedni, a posebno ističe razliku kod ruske službene crkve i kod običaja pravoslavnog naroda. Za razliku od katolika, pravoslavni svoje crkvene ophode vrše nasuprot suncu, u susret suncu, gledajući licem u sunce (da ne gaze vlastitu sjenu«), dakle, zdesna nalijevo, kao što na isti način vrše i neke druge poslove — vršenje žita s konjima, oranje, sijanje i sl. Te razlike Stojković objašnjava ostacima starog nasljeđa Grka i Rimljana koji se očituju i u tome da se kod Grka desna strana smatra sretnom, a kod Rimljana lijeva, pa otuda i kretanje s desna na lijevo, odnosno s lijeva na desno.²³

¹⁷ C. Rihtman, Čičak Janja, narodni pjevač sa Kupresa, Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu, I (1951), 35.

¹⁸ Iveković i Broz, i Rječnik hrvatskog jezika, sv. I, Zagreb 1901, 754; Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU, Zagreb 1911-1916, dio VII, 475.

¹⁹ Vuk Stefanović Karadžić, Srpski rječnik, 4 izdanje, Beograd 1935, 413.

²⁰ Za ove podatke zahvaljujem etnologu Milici Obradović, iz Sarajeva koja se bavi proučavanjem dječjih igara.

²¹ V. Jagić, Mon. hist. juridica, Zagreb 1890, v. IV, str. 111.

²² A. Solovjev, Oposun, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, II, 265-267.

²³ M. Stojković, »Oposun«, »naoposun« i trokrako »naoposun« okretanje, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, knjiga XXVII, Zagreb 1930, 25-42.

Pišući o igrama, Simo Trojanović je rekao da se veselo kolo igra slijeva nadesno, a žalosno obratno od toga.²⁴

Jelena Dopudja je za žalosna kola na Kupresu ustanovila da se kreću udesno. Međutim, za vesela kola oko Jajca ona je ustanovila da se negdje kreću ulijevo, a negdje udesno, a obadva načina kretanja, zato što se radi o veselim kolima, smatraju se kretanjem »naoposun«. Tu razliku u pojmu »naoposun« ona objašnjava starijom tradicijom i novijim narodnim shvatanjem (ulijevo je starije, a udesno novije shvatanje). Po Dopudji čini se da se prvo shvatanje više ispoljava u našim zapadnim krajevima (kod Hrvata), a drugo više u istočnim krajevima (kod Srba).²⁵

Iz razgovora s Milicom Obradović doznao sam da se sva vesela srpska kola, osim kola »Hajd nalevo, brate Stevo«, kreću udesno, a sva hrvatska kola ulijevo.

Po svemu što sam ovdje iznio o pravcu kretanja kola, a to nije sav materijal o tome predmetu, vidi se da to pitanje postoji i da ono još ni približno nije riješeno.

Stojkovićevo objašnjenje pojma »naoposun«, s pretenzijom da ostane definitivno, na mene, ipak, ostavlja utisak nejasnosti. Ono je samo relativno opravdano. Ta opravdanost je uvjetovana navedenim postavljanjem čovjeka prema predmetu. Međutim, koje je postavljanje pravilnije, još nije sasvim jasno. Osim toga, sva ta diskusija nije vezana za igru, za kolo, što je za nas u ovome slučaju, ipak, najvažnije, nego za druga kretanja, uglavnom pojedinačna i s položajem kao kada se korača u hod, a ne u kolu. Meni se čini da je kod objašnjavanja kretanja našeg kola najvažnije to da se kolo licem okrene k mrtvome, ka grobu, k objektu, a da je presudan pravac za suncem, tj. »naoposun«, odnosno obratan od toga jer se radi o žalobnim kolima.

U pokušaju objašnjavanja značenja kola na stećcima Kupresa, ja sam, slično objašnjenju Cvjetka Rihtmana, bio mišljenja da je kretanje ulijevo karakteristika običnog, a udesno karakteristika žalobnog kola, tj. da je kretanje ulijevo »naoposun«, a udesno »naopako«.²⁶ I danas tako mislim. Meni se čini da je pravilnije tretirati kretanje ulijevo kao »naoposun«, iz razloga što našim postavljanjem prema suncu, bez obzira na doba godine ili doba dana, mi moramo voditi kolo ulijevo, ako hoćemo da ono kreće »za suncem«. Zbog toga žalobnim kolima, zato što se ona kreću »naopako«, trebalo bi smatrati ona koja se kreću udesno.

A sada bih htio da se vratimo na sama kola na stećcima.

Prije svega, potrebno je konstatovati da prikazi kola na stećcima nisu česta pojava, kako to neki misle. Takvi prikazi su rado zapaženi i crtani ili fotografisani, a onda i publicirani tako da se stvorio utisak kao da se radi o motivu koji je tako čest. Evo o tome nekoliko podataka. U dosada objavljenih 6 monografija o bosansko-hercegovačkim steć-

²⁴ S. Trojanović, Psihološko izražavanje srpskog naroda, Srpski etnografski zbornik, III, Beograd 1935, 102.

²⁵ J. Dopudja, Narodne igre s područja Jajca, Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu, III (1955), 6 i 23.

²⁶ S. Bešlić, Kupres, Sarajevo 1954, 185.

cima, gdje je evidentirano ukupno 2100 stećaka, možemo naći svega 21 stećak koji je ukrašen prizorima kola. Posljednjih godina ja sam evidentirao oko 4.500 stećaka među kojima sam našao svega 30 ukrašenih takvim prizorima) neke materijale sam već objavio, a neki su još u rukopisu). Ako tome dodamo i evidentirane a objavljene stećke sa područja izvan Bosne i Hercegovine, onda izlazi da na ukupno blizu 8.000 evidentiranih stećaka imamo manje od 60 onih koji su ukrašeni prizorima kola. To znači da nemamo ni 1% evidentiranih stećaka koji su ukrašeni motivima kola.

Nadalje, možemo konstatovati da se prilozi kola javljaju samo na vertikalnim plohama stećaka u obliku sljemenjaka i sanduka, i to prvenstveno visokih sanduka, a da ih nema na vodoravnim strana ni na stećcima u obliku ploča.

Iz dosada publiciranog materijala o stećcima, kao i ličnog uvida na terenu Bosne i Hercegovine, kola na stećcima mogli bismo klasificirati po broju figura, zatim po spolu učesnika, a onda i po pravcu kretanja.

Broj učesnika nikako nije stalan. Obično se on kreće od 4 do 9, najčešće 4 do 6, ali ima kola u kojima su samo 3 figure ili, pak, više od 9 i 10 figura. Ipak mi se čini da se relativno najviše puta javlja kolo sa 5 i sa 4 figure. Neka kola imaju toliko figura da ih nije bilo moguće prikazati na jednoj strani spomenika, pa su jednostavno produžena na drugu, pa čak i na treću stranu, kakav je npr. slučaj na jednome sanduku kod Kalinovika gdje imamo ukupno 18 figura. Broj učesnika, dakle, nije stalan, niti bih rekao da je u tome pogledu postojalo neko utvrđeno pravilo. U vezi s tim, nije ispravna postavka Zorea koji tvrdi da je za klesanje figura u kolu bio presudan faktor 3, zato što su stari Slaveni naročito vjerovali i gatali u taj broj.²⁷

Po spolu učesnika kola su različita. Ima kola koja su sastavljena od samih žena, zatim od samih muškaraca, a ima ih i mješovitih, u kojima su ili poredane naizmjenično žene i muškarci, ili je muškarac u sredini a sa strane po dvije ili po tri žene, ili su u sredini žena a na krajevima muškarci, ili se, pak, redaju dva muškarca i jedna žena, odnosno dvije žene a jedan muškarac. Ipak, prema dosadašnjem uvidu relativno najviše ima čistih ženskih kola. Nemam uvjerenje da je za raspored učesnika po spolu vladalo neko pravilo.

Ni po pravcu kretanja, koliko to dosada poznati materijal pokazuje nije moguće tvrditi da je u tome pogledu vladalo neko čvrsto pravilo. Pregledao sam objavljene i neke još neobjavljene materijale, pa evo o tome podataka: Na desnu stranu kreće se kolo na stećku nekropole u Ustirami,²⁸ zatim kolo na stećku na Nekuku²⁹ onda na stećku u Cisti i u Trogiru,³⁰

²⁷ L. Zore, nav. dj., 12.

²⁸ Š. Bešlić, Stećci u dolini Neretve, Naše starine II, 203, sl. 27.

²⁹ Š. Bešlić, Stećci na Nekuku kod Stoca, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, XXI (1958), 157, sl. 3.

³⁰ L. Katić, Stećci u Imotskoj Krajini, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, 138, sl. 24, — C. Fisković, Segetski spomenici. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVI-LIX/2 str. 217 (Abramićev zbornik). Split 1957.

u Radimlji,³¹ u Borju, kod Ljubuškog,³² na Kupresu,³³ u Boljunima³⁴ kao i na još nekim mjestima. Na lijevu stranu kreću se kola koja se nalaze na ovim stećcima: u Lisičićima,³⁵ na Grovištu,³⁶ na Duvanjskom Polju,³⁷ na Čensić-Bari kod Kalinovika³⁸ i još nekim drugim mjestima. Pored kola na kojima se jasno vidi pravac kretanja ima kola za koja se ni po čemu ne može odrediti pravac kao što su npr. kola u Radimlji,³⁹ u Bijači,⁴⁰ Kalinoviku⁴¹ i nekim drugim mjestima. Ipak bi se, prema dosadašnjem uvidu u materijal, moglo reći da je relativno najveći broj kola koja se kreću na desnu stranu (naravno, gledajući od stečka prema publici).

Neka kola su prikazana tako da su sve figure klesarski date na isti način, istih dimenzija, sve »pod konac«, bez imalo nagiba i pokreta. Takva kola daju utisak mirnih i svečanih kolâ. Međutim, ima kola koja su drugačije predstavljena, gdje su figure u pokretu, a neka su kola čak i vrlo dinamična kao što je npr. ono već spomenuto u Ustirami,⁴² ili muško kolo na Gvoznu kod Kalinovika.⁴³

Ima i nekih drugih razlika u kolima na stećcima, naročito u odnosu na odjeću učesnika, a ima i nekoliko kola u kojima se, pored ljudskih figura, nalazi jelen ili konj, odnosno u kojima kolovođa jaše na jelenu, što je osobito zanimljivo. No, o svemu tome, mislim da nije nužno na ovome mjestu raspravljati.

Za naša kola u Brotnjicama možemo konačno reći da su dva čisto ženska, a jedno da je čisto muško, zatim da dva kola (jedno žensko i jedno muško) imaju po 9 figura, a treće da ima 10 figura. Nadalje je važno konstatovati da se samo za jedno kolo, i to za ono od 10 ženskih figura, može sigurno reći o pravcu kretanja, tj. da to kolo kreće ulijevo, a da su ostala dva kola zasada u tome pogledu neodređena.

Po načinu klesanja i ostalim svojim osobinama kola u Brotnjicama imaju sve karakteristike kola na hercegovačkim stećcima. Da li korijene porijekla ovoga motiva treba objašnjavati isključivo slavenskim paganskim kulturnim običajima protiv čega se kršćanstvo dugo borilo, ili pak u toj pojavi ima i utjecaja kršćanskog posmrtnog plesa, kao simbola smrti i uskrsnuća, ili su to isključivo realistički prikazi životnih običaja vedrog i muzikalnog našeg srednjovjekovnog pretka, ostaje pitanje koje će se još proučavati iako mi se već sada čini da Zoreovo mišljenje ima dosta opravdanja.

³¹ A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950, 22, sl. 55.

³² M. Vego, Ljubuški, 34, sl. 77.

³³ Š. Bešlagić, Kupres, sl. 10 i 29 a.

³⁴ Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar Arheol. instituta SAN, XI, (u štampi).

³⁵ Š. Bešlagić, Stećci u dolini Neretve, Naše starine II, 189, sl. 6.

³⁶ A. Benac, Široki Brijeg, Sarajevo 1952, 20, sl. 22b.

³⁷ Bešlagić, Stećci Duvanjskog Polja, Starinar Arheološkog instituta SAN.

Beograd, Nova serija, knj. VII-VIII (1956-1957), 389-390, sl. 23.

³⁸ Š. Bešlagić, rukopis.

³⁹ A. Benac, Radimlja, sl. 56 i 65.

⁴⁰ M. Vego, Ljubuški, 17, sl. 35.

⁴¹ Š. Bešlagić, rukopis.

⁴² Vidi nap. 28.

⁴³ Š. Bešlagić, rukopis.

Jeleni i košute

Obadvije su scene s jelenima i košutama u Brotnjicama vrlo slične (slika br. 6 i 7) rekao bih identične. Sve su tri životinje okrenute na istu stranu, u hodu jedna iza druge, jelen naprijed, a iza njega košute, jedna za drugom. Takvih ili sličnih scena imamo i na hercegovačkim stećcima. Ponekad su košute same, a ima i osamljenih jelena ili osamljenih košuta kao što tih životinja ima u scenama lova. Jelen i košute su životinje koje su u srednjem vijeku u većem broju živjele u našim krajevima. Na njih se išlo u lov s kopljem, ili s lukom i strijelom, na konju ili pješice. U lovu su se upotrebljavali kerovi a i sokolovi. Lovom su se bavili samo imućniji ljudi koji su se za to naročito vježbali i svojim uspjesima ponosili. Nije onda čudo što su se scene lova, ili motivi životinja, koje su se inače veoma cijenile, pojavljivali na nadgrobnim spomenicima onih za čiji život je lov bio karakterističan. Kako se čini, jeleni su se u ranije vrijeme ponekad i pripitomljavali. Pored toga, jelen je vrlo poznat kao kulturna životinja, naročito kod naših naroda, pa je vezan za mnoga vjerovanja i običaje. U kršćanstvu je on simbol vjernosti Kristu.⁴⁴ Prema tome, jelen se mogao pojaviti na stećcima i kao kulturna životinja. Na jednome stećku nekropole Zabrđa kod Stoca našao sam predstavu jelena i ispred njega izvor vode.⁴⁵ Stoga držim da je taj motiv zaista mogao imati duboko simbolično značenje. Ipak, mislim da jelen i košute u Brotnjicama, onako kako su predstavljeni, imaju više realistički i dekorativan značaj, vezan za život pokojnika.

Ptice

Na sjevernoj bočnoj strani predstavljen je niz ptica. (sl. br. 6) Nije svaka druga s ispruženim krilima, kako se to vidi na Zoreovu crtežu⁴⁶ i kako on sam opisuje, nego samo zadnja (šesta) ima ispružena krila. Ptice nisu čest motiv na stećcima. One se tu i tamo javljaju u vezi s lovom, pa zaključujem da se radi o predstavi sokola, ali ima ptica kao npr. u Uboskom, u Hrasnu i uopšte u Hercegovini koje su vezane za krst, pa smatram da takve pojave imaju simboličan značaj. Zore ovdje nije siguran o kojim se pticama radi, ali pretpostavlja da su to golubovi koji znače »sladost i mir«.⁴⁷ Golubovi u kršćanstvu imaju kulturno značenje. Netko bi mogao pomisliti da su to predstave gavranova, kakvu impresiju ja nemam. Gavranovi su u narodnim pjesmama naših naroda poznati kao vjesnici nesreće, a u Mitraizmu koji je u svoje vrijeme imao jakog utjecaja u našim krajevima gavranovi su kulturne životinje. Ne moraju ptice na stećcima imati samo jedno značenje. Kakvo one ovdje ne dolaze u vezi s krsom ni u vezi s lovom, teško je ma šta sigurno o tome reći. Ali s obzirom na to da na čeonim stranama vidimo po jednu pticu za koje držim da

⁴⁴ D. Srejić, Jelen u našim narodnim običajima, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, 1955, 234-237.

⁴⁵ Materijal još nije objavljen.

⁴⁶ L. Zore, nav. dj., 13.

⁴⁷ L. Zore, nav. dj., 12.

predstavljaju sokolove, a na ovoj strani, pri dnu, vidimo jelene i košute koji po mome mišljenju imaju veze s lovom, mislim da i ovaj niz ptica najprije predstavlja sokolove. Možda je pokojnik bio naročito poznat po svojoj vještini lova sa sokolima, a možda je i sam gajio sokolove i u tome pogledu bio cijenjen vještak. Takvi su stručnjaci bili rado angažovani na kraljevskim ili višim feudalnim dvorovima, a u turskom periodu se naročit značaj pridavao sokolarima u vojsci.⁴⁸ Poznato je da su domaći vladari i feudalc darivali strane vladare i feudalice sokolima.⁴⁹ Sokolovi su se prvenstveno upotrebljavali za lov na jarebice i prepelice. U vezi s tim ističem kao drugu pretpostavku da niz ptica na našem stečku predstavlja jarebice ili prepelice. Nizove ptica nađemo koji put i na stećcima u Hercegovini. Takve scene podsjećaju na slične scene sa pticama na nadgrobnim spomenicima vjerskih velikodostojnika na Zapadu, koje se obično smatraju golubovima.⁵⁰

Scena s fantastičnim životinjama

Ostaje još na sljemenjaku neobjašnjena kompozicija koja se nalazi u gornjoj polovini južne bočne strane (sl. br. 7), s fantastičnim životinjama. Prije svega, potrebno je da se ispravi Zoreovo opisivanje. Iako predstava u gornjem sjeverozapadnom dijelu nije baš sasvim jasna, ipak je sigurno da se ne radi o »ljudskoj glavi sa krilom«, kako se to Zoreu čini,⁵¹ nego o fantastičnoj životinji sličnoj nekoj ptičurini. Zbog neke vrste krune na glavi ta životinja podsjeća na »rajsku pticu«. Osim toga, on spominje polumjesec u sjeveroistočnom dijelu kompozicije, kojeg, međutim, uopšte nema. Tu se najprije nalazi fantastična životinja, slična konju (Zoreu to više naliči na jelena). U sredini kompozicije je soko ili orao koji napada na nezaštićenu životinju, koja bi mogla biti zec ili jare. Istočno od toga, pri dnu scene, opet je neka fantastična životinja, neka vrsta zmaja, bez krila i nogu. Čitava kompozicija je plod invencije i mašte majstora klesara koji se nadahnua romaničkim motivima Dubrovnika. Možda su ovdje pomiješani i orijentalni utjecaji. Svakako, ta scena ima dublji simbolični smisao koji nam zasada nije dovoljno jasan.

Portret pokojnika

Pojava figure žene na sanduku u vratima nekropole (spomenik br. 8, sl. br. 8) držim da ima tendenciju umjetnika i naručioca spomenika da ne samo obilježi ženski grob nego i pokušaj da se dade portret pokojnice. To nije usamljen primjer na stećcima. Ovdje napominjem jednu sličnu pojavu: Na stečku u Boljunima kod Stoca prikazana je žena s djetetom u naručju. Sigurno je da se tu radi o određenoj ženi pokojnici, za koje uspomenu je vezana i pojava djeteta.⁵² Slične pojave imamo na

⁴⁸ Vidi: Gliša Elezović, *Sokolari i sokolarstvo*, Skoplje, 1923.

⁴⁹ S. Ljubić, *Listine V*, str. 3; M. Vego, *Ljubuški*, 28.

⁵⁰ M. Vego, *Ljubuški*, 28.

⁵¹ L. Zore, nav. dj., 19.

⁵² Š. Bešlić, *Boljuni* (u štampi).

Sl. 1 — Pogled s jugoistočne strane na zapadni dio nekropole

Sl. 2 — Pogled s jugozapadne strane na istočni dio nekropole sa crkvicom
(u pozadini terase bivših vinograda i gradina)

Sl. 3 — Spomenik.br. 3, pogled s jugoistočne strane

Sl. 4 — Zapadna čeona strana spomenika br. 3.

Sl. 5 — Istočna čeona strana spomenika br. 3.

Sl. 6 — Sjeverna bočna strana spomenika br. 3.

Sl. 7 — Južna bočna strana spomenika br. 3.

Sl. 8 — Spomenik br. 8 koji je upotrebljen kao jedan stub vrata groblja

stećcima u okolici Srebrenice za koje D. Sergejevski misli da su pred-
stavke pokojnika i da su tamo došle sa strane, vjerovatno iz Dubrovnika.⁵³

O natpisu

Zore je donio crtež natpisa.⁵⁴ On saopštava da natpis nije mogao
pročitati, pa se obratio Đuri Daničiću u Zagreb da ga ovaj pročita. Da-
ničić mu je pisao da ni on u tome nije dovoljno vješt, ali »ako bi se od-
bilo što može biti pogriješeno u samom natpisu ili u prijepisu«, moglo bi
se ne baš pouzdano čitati ovako :

SE PIŠE RATKO UTJEŠENIĆ
UNUK A(N) DRUŠKA LJUBOE
VIĆA I SINOVAČ (AVROS)TJAN
LUBOEVIĆ⁵⁵

Prema mome uvidu i fotosnimku koji sam uzeo na licu mjesta, (sl.
br. 4) natpis izgleda ovako (u zagradama su nesisurna slova, a na mjestu
tačke je sasvim nesigurno slovo):

✕ СЕ ПНШ РѢМ
ІСО ѢМѢШ
НОІС ѢНѢІСѢ
ДРѢ(Ѣ)Ѣ ЛІОБ
ОЕ□Ч(Ѣ) СНО(□)
Ч(БРѢБ.)ТѢ
(N) ЛѢБОЕ
□(ЧБ)

Ako apstrahiramo griješke pisara i uzmemo u obzir eventualna slova,
natpis bi se, po nekoj logici, mogao čitati ovako:

† SE PIŠE RATKO UTJENŠINOVIĆ
UNUK DRUĆA (DRUKA, DRUŠKA), LJUBOJEVIĆA
SINOVAČ RAD LJUBOJEVIĆA

Taj natpis pruža dosta materijala za proučavanje. Htio bih da skre-
nem pažnju na neke njegove osobine. Prije svega, interesantno je da se
ovdje imenuje autor natpisa, a da nema ništa o tome tko je sahranjen
pod stećkom. Moglo bi se postaviti ovakvo pitanje: Šta se htjelo reći time
što se navodi da je taj i taj pisao? Trebalo bi da postoji još jedan natpis,
onaj glavni, koji govori o pokojniku da bi ovaj naš imao svoj puni smi-
sao. Ili, možda, pojam »piše« ne znači pisanje u današnjem smislu riječi?
Možda se pod tim pojmom u svoje vrijeme smatralo crtanje, odnosno ure-
zivanje u kamen, tj. samo klesanje, poput pisanja u smislu crtanja i sli-

⁵³ D. Sergejevski, Ludmer, Sarajevo 1952, 31-32.

⁵⁴ L. Zore, nav. dj., 7.

⁵⁵ L. Zore, nav. dj., 10.

kanja na zidovima crkava?⁵⁶ Pa i u tome slučaju opet imamo samo umjetnikovo ime, a ne i ime uglednog pokojnika. Takav slučaj meni je još jedino poznat u Boljunima gdje se sav natpis sastoji u tome da je navedeno da ga je pisao Semorad, Teško je tu zagonetku razriješiti. Meni se, ipak, čini da se tim natpisom htjelo reći da se pokojnik zvao DRUKO (DRUČO, DRUŠKO) LJUBOJEVAC (LJUBOJEVIĆ), a da je pisao ili klesao njegov unuk RATKO UTJEŠENIĆ. Ako ta pretpostavka nema osnova, onda će biti da je po srijedi neka griješka kod pisanja.

Ispred natpisa je urezan znak krsta koji se dolje račva, što je vrlo neobično. (Možda je to i \mathfrak{T} pa bi onda prvu riječ trebalo čitati kao JASE).

Pisar nije sasvim vješt u svome poslu. Slova su mu nejednaka po veličini, neka slova on sasvim izostavlja, \mathfrak{C} upotrebljava kao \mathfrak{c} a možda i kao \mathfrak{c} , u upotrebljavanju mekog glasa nije dosljedan itd. Zbog toga je natpis djelomično nejasan. Pisar se ponekad koristi ligaturama, npr. FN. Neka su mu slova, kao npr. \mathfrak{A} neobična, kao \mathfrak{c} iz lapidarne ćirilice u Bosni. Inače, slova su karakteristična za određeni vremenski period.

Datiranje stećaka

Za sigurnije datiranje stećaka u Brotnjicama nemamo dovoljno elemenata. Oblici i tehnička obrada stećaka ovdje nisu od velike važnosti. Sljemenjak s natpisom, zato što je vrlo visok i što je vrlo ukrašen, mislim da ne pripada u raniji period stećaka. Solarno-lunarni motivi su osobina čitavog vijeka stećaka, pa zato ni ovi ovdje ne pomažu ništa. Kola, ptice, jeleni i košute prije bi pripadali u motive druge polovine perioda stećaka. U našem slučaju natpis, ipak, pruža relativno najviše elemenata za vremensko određenje nekropole. Za ličnosti koje se u njemu spominju, na žalost, dosada nemamo nikakvih istorijskih podataka. Znatan je broj slova natpisa karakterističan za XV vijek, i to više za njegov početak (\mathfrak{D} , \mathfrak{C} , \mathfrak{M} , $\mathfrak{8}$ i dr.) ali i dobar broj za XIV vijek, odnosno za njegov kraj (\mathfrak{J} , $\mathfrak{I-O}$ \mathfrak{IC} i dr.), dok ima slova koja pripadaju i XIV i XV vijeku (\mathfrak{E} , \mathfrak{M} , \mathfrak{O} i dr.). Oblici slova, prema Truhelki,⁵⁷ upućuju na kraj XIV i početak XV vijeka. Uzevši u obzir sve elemente, kojima se u ovome slučaju možemo poslužiti, može se pretpostaviti da stećci nekropole u Brotnjicama pretežno pripadaju prvoj polovini XV, ali i drugoj polovini XIV vijeka.

⁵⁶ Š. Bešlagić, Boljuni (u štampi).

⁵⁷ Č. Truhelka, Bosančica, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1889, knj. IV, 67.

Résumé

LES STEĆCI (MONUMENTS FUNÉRAIRES BOGOMILES) À BROTNJICE

Dans l'introduction de ce travail l'auteur dit qu'une synthèse scientifique sur les monuments funéraires du moyen âge (stećci) ne peut être formulée avant d'avoir évidentié non seulement les stećci de Bosnie et Herzégovine, mais également ceux qui se trouvent sur les territoires voisins de la Dalmatie, du Monténégro et de la Serbie. C'est dans ce but qu'en 1959 il a visité une importante nécropole de stećci à Brotnjice, dans le Konavle, à proximité de Dubrovnik. Ce travail est le résultat des recherches effectuées sur place.

Le premier chapitre expose quelques données générales concernant la nécropole, sa localisation, sa disposition, son orientation et l'état actuel des stećci.

Le second chapitre se rapporte à la description des stećci représentant une importance artistique parmi lesquels se distingue particulièrement le monument No 3, en forme de sarcophage dont les parois verticales portent des reliefs avec le motif de la croix stylisée, du chasseur au faucon, de la demi-lune et du soleil avec une figure de femme portant une hotte sur la tête, des scènes de la ronde (kolo), plusieurs oiseaux, une scène avec une biche et un serf et une scène avec des oiseaux fantastiques. En plus, sur le côté vertical étroit, le monument porte une inscription taillée en caractères cyrilliques vieux-bosniaques (bosančica) qui, entre autre, mentionne un certain Ratko Utješinović.

Dans le troisième chapitre, qui est le plus important, l'auteur analyse en particulier les motifs du relief en les comparant avec les motifs semblables, découverts jusqu'à présent en Bosnie et Herzégovine, et en communiquant en même temps ses considérations sur leur signification et sur leur origine. En ce faisant il tient compte de l'étude de Luka Zore, professeur de Dubrovnik, publiée à la fin du siècle dernier, il la complète et la corrige quelques fois. Il s'arrête le plus longtemps sur l'analyse de la scène du kolo (ronde - danse) et il expose ses remarques et ses opinions sur l'apparition du kolo sur les stećci en général et, en particulier, sur le nombre de figures dans le kolo, sur le sexe de ces figures, puis sur la direction du mouvement du kolo ainsi que sur la technique de la sculpture de ces motifs. L'auteur constate enfin qu'il est encore impossible de déterminer définitivement si dans ce cas précis il s'agit de la représentation d'un kolo funéraire ou si c'est une simple représentation réaliste des scènes de la vie de la population bosniaque et herzegovinienne du moyen âge, bien que son avis serait plutôt qu'il s'agit ici d'une coutume du culte.

À la fin du troisième chapitre l'auteur se prononce sur la chronologie de ces stećci. En se basant sur l'analogie avec les qualités sculpturales des stećci de l'Herzégovine et particulièrement sur l'analyse des caractères des inscriptions l'auteur suppose que la nécropole des stećci à Brotnjice date de la deuxième moitié du XIVème et de la première moitié du XVème siècle.